

Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri

Editör:

Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut

Yazarlar:

Prof. Dr. Osman Aydınlı

Doç. Dr. Mehmet Ümit

Doç. Dr. Ali Avcu

Doç. Dr. Adem Arıkan

Yrd. Doç. Dr. Kadir Gömbeyaz

Bu eser, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen 39019 nolu "İslam Mezhepleri Tarihi Klasik Kaynakları ve Özellikleri" adlı projenin bir neticesidir.

İstanbul 2018

Hanefi-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları

Yrd. Doç. Dr. Kadir GÖMBEYAZ*

* Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri ABD, kgombeyaz@hotmail.com

Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit'in (ö. 80/150) takipçileri anlamında kullanılan "Hanefilik" çoğu zaman "amelî" bir mezhep olarak algılansa da mezhep imamı Ebû Hanîfe'nin birtakım itikâdî meselelerde benimsediği özgün fikirleri sebebiyle itikâdî bir duruşu da ifade edegelmiştir. Ebû Hanîfe'nin özellikle iman-amel ayrımı ve büyük günah işleyenin mümin kabul edilerek gerçek dinî ve uhrevî durumunun Allah'a havale edilmesi şeklindeki *ircâ* görüşü sebebiyle özellikle muhalifleri tarafından hem kendisi hem de Hanefiler itikâd bakımından Mürciî olarak nitelenmiştir. Ancak özellikle Hz. Peygamber'in dilinden Mürcie'yi kötüleyen hadisler üzerinden yürütülen kara propaganda Hanefileri kendilerinin Mürci'î olmadıklarını ifade ve ispat etmeye yöneltmiştir. Özellikle Horasan ve Maverâünnehr'deki Hanefî ulema kendilerini hem itikâtta hem de amelde Ebû Hanîfe'nin takipçileri ve Ebû Hanîfe'yi de Ehl-i Sünnet ve Cemaat'in reisi olarak tanımlamıştır.¹ Yine Semerkand Hanefî âlimlerinden Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî'nin (ö. 333/944) vefatından çok sonra özellikle 13. ve 14. yüzyıllarda eserleri ve fikirlerinin tanınırlık kazanmasıyla Hanefî ulema kendisini amelde Hanefî, itikâtta Mâturîdî olarak tanımlamaya başlamıştır. Osmanlı toplumu ve günümüz Hanefileri bunun örneğini teşkil etmektedir.

Bunun dışında ekseriyeti itibariyle Hanefiliği ameldeki mezhebi olarak benimseyen Mu'tezilî ulema itikâd noktasında Ebû Hanîfe'yi değil kendi fırkalarının, yani Mu'tezile'nin prensiplerini benimserken; Kerrâmiyye ve Neccâriyye gibi fırkalar da amelde Ebû Hanîfe'yi takip etmiş ancak itikâd sahasında kimi meselelerde Ebû Hanîfe'nin görüşlerini benimserken kimi meselelerde de kendilerine özgü görüşler ileri sürmüşlerdir.

Bu başlık altında kendisini amelde ve itikâtta Hanefî veya amelde Hanefî itikâtta Mâturîdî olarak tanımlayan ulemanın makâlât/fırak sahasındaki eserleri incelenecektir. Bu noktada İmam Mâturîdî'yi bir imam olarak tanımayan ve kendisini yalnızca Hanefî olarak tanımlayan ulemayı kolayca Mâturîdî şeklinde

1 Örneğin Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100) şöyle der: "Biz Ebû Hanîfe'ye ittiba ediyoruz. O, bizim hem usulde hem de furuda imamımız ve önderimizdir."; bkz. Sadru'l-islam Ebû'l-Yusr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss; zabt ve talik: Ahmed Hicazi es-Sekkâ, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire, 2003, s. 15.

etiketlemekten uzak durularak itikâdî bir duruşu ifade etmek üzere Hanefî nitelemesi kullanılacaktır.

Makâlât sahasında Hanefî âlimler erken dönemlerden itibaren eserler kaleme almışlardır. Hatta özellikle Horasan ve Mâverâünnehr bölgesindeki Hanefî âlimler tarafından ortaya konulmuş bir fırak geleneğinin mevcudiyetinden bahsetmek mümkündür.² Bu geleneğin en önemli karakteristiği 73 fırak hadisinin merkeze konulması ve hadisteki 73 rakamının hakikate işaret ettiği kabul edilerek tam 73 adet fırkanın mevcut olduğunun gösterilmesidir. Hadisin manasına uygun olarak tek bir fırka 'kurtuluşa eren fırka' olarak ilan edilmiştir. Bu fırka Ehlü'l-Cemaa, Ehlü's-Sünne veya Ehlü's-Sünne ve'l-Cemaa gibi isimlerle ifade edilmiştir. Geriye kalan ve cehenneme gideceği bildirilen 72 fırkaya her biri on iki alt koldan oluşan altı ana fırkanın belirlenmesiyle ulaşılmış ve böylece $6 \times 12 = 72 + 1$ (kurtuluşa eren fırka) = 73 formülü geliştirilmiştir.

Bu geleneğe ait eserlerde altı ana sapkın fırka kabul edilmekle birlikte bunların kimlikleri noktasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin geleneğin elimize ulaşan ilk örneği olan Ebû Mutî'in ve onu takip eden diğer eserlerin tasnifinde ana fırkalar Harûriyye/Havâric, Ravâfid, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürçi'e şeklinde iken, Osmân el-Kirmânî el-İrakî'nin ve diğer bazı eserlerin tasnifinde ise Havâric/Nâsibiyye, Ravâfid, Kaderiyye, Cebriyye, Mu'attıla ve Müşebbihe şeklindedir. Tasnifteki ana fırkaların isimlerine bakıldığında tasnifin oldukça erken bir dönemde ortaya çıktığı düşünülebilir. Nitekim Mu'tezile gibi İslâm düşüncesinde önemli etkilerde bulunmuş bir fırkanın tasnifte yer almayışı bunun yerine Mu'tezile'nin öncüsü ve habercisi kabul edilebilecek Kaderiyye'nin zikredilmesi bir delil olarak serdedilebilir. Yine tasnifte Eş'ariyye, Kerrâmiyye gibi fırkaların bulunmayışı da bu noktada dikkat çekicidir. Daha ilginç olan sonraki dönemlerde bu tasnifi tekrarlayan eserlerin kâhır ekseriyetle Mu'tezile ve alt kollarını tasnife dâhil ederek bir güncelleme çabası içerisine girmemesidir. Bu hâliyle diğer fırka tasnif geleneklerine nazaran Doğu Hanefî Fırak Geleneği'nin daha az değişim ve dönüşüme uğradığı söylenebilir.

Doğu Hanefî Fırak Geleneği'ni müstakil bir gelenek haline getiren en önemli husus fırkalara dair verilen bilgi malzemesinin diğer tasnif ve geleneklerden farklı oluşudur. Bu geleneğin eserlerinde zikredilen pek çok fırka diğer fırak eserlerinde bulunmamaktadır. Yine Irak, Suriye, Mısır gibi önemli İslâm merkez-

² Keith Lewinstein tarafından kesin bir şekilde varlığına dikkat çekilen bu gelenek onun tarafından "Doğu Hanefî Fırak Geleneği" veya "Hanefî-Mâturîdi Fırak Geleneği" şeklinde isimlendirilmiştir; bkz. Keith Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawarij in Two Firqah Traditions*, Princeton University, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Princeton, 1989, s. 156; a.mlf., "Notes on Eastern Hanafite Heresiography", *Journal of the American Oriental Society*, C. CXIV, S. 4, 1994, s. 583-598.

lerinde ortaya çıkan fırkaların birçoğunun bu tasnifte yer almayışı, bu gelenek yazarlarının bu fırkalardan haberdar olmayıp genellikle Horasan ve Mâverâünnehr bölgesindeki fırkaları tasniflerine taşıdığını göstermektedir.

Bu gelenekte fırkalar genelde tek bir görüşle tanıtılmaktadır. Bu görüş ise çoğu zaman ana fırkanın karakteristik görüşü ile alakasızdır. Örneğin “kimin temiz olduğunu bilemeyeceğimiz için herhangi bir kimseye dokunmamak gerektiği” ile “yeryüzünün müminler için mescit ilan edilmesi sebebiyle toprağa bevl edilemeyeceği”ni söyleyen Kûziyye isimli fırkanın Harûriyye altında zikredilmesi gibi. Bu tutumun gerisinde bir ana fırkanın altında zikredilen alt kolların ana fırkayı karakterize eden temel görüşlerde mutabık oldukları halde tâli bazı meselelerde farklı görüşler ileri sürmek suretiyle müstakil bir fırka haline geldikleri fikri bulunabilir. Bu gelenekte fırkalar yalnızca görüşü ile ele alınmakta, isimlerinin kaynağı, kurucuları, ortaya çıkış ve teşekkül süreçleri, yayıldıkları coğrafya gibi diğer detayların verilmemektedir. Yani bu geleneğin fırkalara dair incelemesi teolojik ve teorik bir mahiyet arz etmekte, fırkaların sosyolojik gerçeklikleri ile ilgilenilmemektedir. Önemli olan 72 bid‘at ve dalalet fırkasının sapkın görüşlerini zikretmektir.

Fırkaların isimleri genellikle *-iyye* son eki ile oluşturulmuştur. Hatta Mür-ci‘e ve Râfida gibi fırkalar meşhur isimlerinden farklı olarak bu gelenekte Mür-ci‘iyye, Râfidiyye şeklinde adlandırılmaktadır.

Bu gelenekte 72 sapkın fırkanın bâtil görüşleri verilmekle yetinilmez ve onlara karşı kurtuluşa eren fırka adına âyet, hadis, ilk nesillerin sözleri, akıl yürütmeler vs ile karşı cevaplar verilmesidir. Bu bağlamda sıhhatleri tartışmalı olan pek çok fiten ve melahim hadîsinin de kullanıldığı görülmektedir.³

Horasan ve Mâverâünnehr bölgesindeki Hanefî âlimler tarafından ortaya konan bu fırak geleneği 5./11. yüzyıldan itibaren Orta Asya’dan Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu gibi coğrafyalara Hanefî âlimlerinin göç etmesiyle sözkonusu bölgelerdeki Hanefî âlimlerce de tanınmış ve benimsenmiştir. Bu bağlamda Osmanlı döneminde kaleme alınan fırak türü eserlerde en çok tercih edilen fırka tasniflerinin başında gelmektedir. Bu tasnif modeli hususen Hanefî âlimlerce takip edilmiş ve bir nevi onları karakterize etmiştir. Ancak zaman zaman Hanefî olmayan diğer fırka mensubu bazı müelliflerin de eserlerinde bir örnek sadedinde bu fırka tasni-

3 Doğu Hanefî Fırak Geleneği’nin karakteristikleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Muzaffer Tan, “Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/2, 2008, 121-152; a.mlf. “Geç Dönem Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risâle: *el-Makâlât fî Beyâni Ehli’l-Bida’ ve’l-Dalâlat*”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1, 2009, 181-202.

fini zikrettikleri görülmektedir. Örneğin Hanbelî âlim İbnü'l-Cevzî (ö. 591/1201) *Telbîsü İblîs* adlı eserinde "...İlim ehlinden biri dedi ki..." şeklindeki bir ifade ile bu tasnifi kaydeder.⁴ İbnü'l-Cevzî'ye referansla bu tasnifi eserinde nakleden bir başka Hanefî olmayan âlim meşhur Mâlikî müfessir Kurtubî'dir (ö. 671/1273).⁵

Bu geleneğin elimize ulaşan bazı önemli örnekleri şunlardır:

1. Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fadl en-Nesefî, *Kitâbu'r-redd alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'i'd-dâlle*

Doğu Hanefî Fırak Geleneği'nin elimize ulaşan en erken örneği meşhur Mâtürîdî âlim Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) büyük dedelerinden biri olan Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fadl en-Nesefî'ye (ö. 318/930) ait olan *Kitâbu'r-redd alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'i'd-dâlle* adlı eserdir.⁶ Eserin 6x12'lik tasnifin elimize ulaşan ilk örneği olması bu tasnifi ilk ortaya koyanın ve dolayısıyla Hanefî Fırak Geleneği'nin mucidinin Ebû Mutî' olduğu anlamına gelmemektedir. Zira Ebû Mutî' bu tasnifi kendisinden önceki bir başka müelliften almış olabilir.⁷ En nihayetinde tasnifi bir başkasından almış olma ihtimali bulunsa da Ebû Mutî'in eseri Doğu Hanefî Fırak Geleneği'nin elimize ulaşan ilk ve en doyurucu örneğidir.

Hanefî oluşu kesin olmakla birlikte itikât noktasında Ebû Mutî'in Kerrâmî olduğu veya bazı görüşlerde Kerrâmîlere meylettiği iddia edilmiştir.⁸ Ebû Mutî, eserin hiçbir yerinde Kerrâmîye'den ve fırkanın kurucusu Muhammed b. Kerrâm'dan bahsetmemekte, dolayısıyla Kerrâmîye'yi sapkın fırkalar arasında zikretmemektedir. Ancak diğer taraftan klasik kaynaklar onun Kerrâmî olabileceğine dair herhangi bir şey söylememişlerdir. Bu durum onun Kerrâmî olamayacağı veya öyleyse bile bunu çok başarılı bir şekilde gizlediği şeklinde değerlendirilebilir. Aslında eseri incelendiğinde Ebû Mutî'in Kerrâmî olabileceğini destekleyen

4 Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu telbîsi İblîs*, I-III, thk. Ahmed b. Osman el-Mezîd, Daru'l-Vatan, Riyad, 2002, 163-202.

5 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'an*, I-XXI, tsh. Hişam Semîr el-Buhârî, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 2003, IV, 160-164 (3/Âl-i İmrân 103. ayetin tefsiri bağlamında).

6 Bu eser, ilk defa Marie Bernand tarafından Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi'nde bulunan yazma nüshasına dayanılarak 1980 yılında Fransızca kısa bir giriş yazısıyla birlikte neşredilmiştir; bkz. M. Bernand, "Le Kitâb al-radd 'alâ l-bida'd'Abû Muṭî' Makḥūl al-Nasaṭî", *Annales Islamologiques*, C.XVI, 1980, ss. 39-126. Bernand'ın neşrinde pek çok okuma ve/veya yazım hatası bulunması nedeniyle Seyit Bahçıvan tarafından eserin yeni bir neşri gerçekleştirilmiştir; bkz. Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fadl en-Nesefî, *Kitâbu'r-redd alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'i'd-dâlle*, thk. Seyit Bahçıvan, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2013.

7 Nitekim Ebû Mutî'in "Onları (ehvâ fırkaların) isimlerine dair haber bize ulaştı ki onlar altı sınıf olup onlardan da 72 fırka doğmuştur." şeklindeki ifadesi (bkz. Bernand neşri, s. 60) bu tasnifin Ebû Mutî öncesinde var olduğu şeklinde yorumlanabilir.

8 Ebû Mutî'in Kerrâmî bağlantılarında ilk defa Louis Massignon dikkatleri çekmiştir; bkz. Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, s. 158-159.

birtakım işaretlerin tespit edilmesi mümkündür. Örneğin imanı “kalp ile tasdik ve dil ile ikrar” olarak tanımlayan Hanefî ulemanın aksine Kerrâmîlerin meşhur görüşü “yalnızca söz” olarak tanımlaması, istitaat konusunda “istitaatin fiille birlikte olduğu”nu söyleyen Ehl-i Sünnet’in aksine Kerrâmîlerin de benimsediği “istitaatin fiilden önce olduğu” görüşünü savunması, “Allah’ın arşın üzerinde olduğu” fikrini desteklemesi, İbn Kerrâm’ın “tahrîmü’l-mekâsib” görüşünü andırır tarzda terk-i dünya ve zühd vurgusu taşıyan ve para kazanmayı (*kesb*) çirkin gören bir anlayışı benimsemesi gibi hususlar örnek olarak verilebilir.⁹ Ebû Mutî’in şayet Kerrâmî ise niçin bu kimliğini gizleme ihtiyacı duyduğu sorusu o dönemde Kerrâmîlere yönelik fizikî ve fikrî baskı ile açıklanabilir.

Ebû Mutî’in fırka tasnifi kendisinden sonra Hanefî ulema arasında yaygınlık kazanmış, daha muhtasar bir form kazandırılarak tekrar edilegelmiştir.

2. Ebû Hafs Necmeddîn Ömer b. Muhammed en-Nesefî es-Semerkandî

Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142), Ebû Mutî’in *er-Redd*’inde yaptığı fırka tasnifini Ehlü’l-Cemaa’nın itirazlarını çıkarmak ve diğer fırkaların görüşlerini de kısa bir şekilde vermek suretiyle *et-Teyisîr fi ilmi’t-tefsîr* isimli tefsirinin ilgili bir yerinde gerçekleştirmiştir. Fırka tasnifi yaptığı bu bölüm daha sonraları müstakil bir risale şeklinde istinsah edilmiştir. Bu haliyle Türkiye’deki yazma eser kütüphanelerinde pek çok nüshasının bulunması Ömer en-Nesefî’nin fırka tasnifinin Osmanlı uleması tarafından da iyi bilindiğini göstermektedir. Ömer en-Nesefî’nin tasnifi birkaç küçük farklılık dışında Ebû Mutî’in tasnifinin özet bir şekilde tekrarı mahiyetindedir.¹⁰

3. Ebû Muhammed Osman b. Abdillâh el-Kirmânî el-İrâkî, *el-Fıraku’l-müfterika beyne ehli’z-zeyğ ve’z-zendeka*

Bu müellif ve ona nispetle neşredilen *el-Fıraku’l-müfterika beyne ehli’z-zeyğ ve’z-zendeka* isimli fırak risalesi Yaşar Kutluay tarafından ilim dünyasına tanıtılmış ve kazandırılmıştır.¹¹ Bu risale aslında müellifin *el-Kenzü’l-hafî fi ihtiyârâti’s-safî* isimli tasavvufa dair eserinin son bölümü olan 115. babıdır.¹² Osman el-Kirmânî el-İrâkî (7./13. yy), Ebû Mutî’in tasnifinden yalnızca ana fırkaların kimlikleri noktasında farklılaşmayıp alt kollar ve hususen fırkalara dair

9 Bunlara dair daha detaylı bilgiler için bkz. Kadir Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Uludağ ÜSBE, Bursa, 2015, 137-140.

10 Daha detaylı malumat için bkz. Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırak Tasnifleri*, 140-142.

11 *el-Fıraku’l-müfterika beyne ehli’z-zeyğ ve’z-zendeka: Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*, nşr. ve çev. Yaşar Kutluay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961.

12 krş. Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, no. 2890, 222 vr. Esere ve müellife dair daha geniş değerlendirmeler için bkz. Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 156-159.

verilen malumat hususunda da önemli ölçüde farklılaştığı görülmektedir. Bu da onun Doğu Hanefî Fırak Geleneği'nden farklı tasnif ve geleneklerden de istifade ettiğini göstermektedir. O, ayrıca İslâm fırkalarını zikrettikten sonra diğer dinleri de incelemiştir.

4. İbnü's-Serrâc/İbnü's-Sirâc?, *Tezkiretü'l-mezâhib*

Ethem Ruhi Fırlalı tarafından Burdur'da bulunan bir yazma nüshaya dayanılarak neşredilen¹³ ve müellifinin, içeriğindeki bir ifadeden hareketle İbnü's-Serrâc [İbnü's-Sirâc?]¹⁴ olduğu belirtilen *Tezkiretü'l-mezâhib* isimli risale de Ebû Mufî'in tasnifinin muhtasar bir şeklidir. Risaledeki tasnifin farklı ve dikkat çeken yönlerine gelince, risale öncelikle kurtuluşa eren fırka olarak kabul edilen Ehl-i Sünnet ve Cemaat'ın sekiz prensibi ile başlar. Bu kısımda İmam Mâturîdî'ye açıkça referansta bulunulması ve bazı açıklamalardaki sufi ton dikkat çekicidir.

5. Mahmûd Tâhir Gazâlî en-Nizâm, *Ma'rifetü'l-mezâhib*

Müellifinin bizzat kendisini "Celâliyye Medresesi'nde Mûderrisi Nizâm (Nazzâm?) olarak bilinen Mahmûd Tâhir Gazâlî" olarak tanıttığı bu risale, bazı farklılıklar olmakla birlikte İbnü's-Serrâc/İbnü's-Sirâc'ın *Tezkiretü'l-mezâhib* adlı risalesinin Farsça versiyonu gibidir.¹⁵ İbnü's-Serrâc/İbnü's-Sirâc'ın mı yoksa Mahmûd Tâhir Gazâlî'nin mi daha önce yaşadığı dolayısıyla hangisinin diğerinden istifade ettiği noktasında net bir kanaate sahip değiliz. Belki birbirlerinden değil ortak bir kaynaktan istifade etmişlerdir.

6. *Risâle fî beyâni gürûhi ehli'd-dalâl ve makâlâtihim* [??](Yanlışlıkla İmam Mâturîdî'ye nispet edilmiştir)

Sönmez Kutlu'nun Kahire Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki çalışmaları sırasında yazma halinde bulduğu bu risale (Yazmalar Bölümü, no: 19495, vr. 3b-10b), baş tarafına ilâştirilen bir ibare dolayısıyla yanlışlıkla İmam Mâturîdî'ye nispet edilmiştir.¹⁶ Risalenin ismi muhtemelen risalenin ilk cümlesine dayandırılarak belirlenmiştir. Risale, Ebû Mufî'nin tasnifinin özetlenmiş ve daha önemlisi Ebû Mufî'in Ehl-i Sünnet'e muhalif olarak ileri sürdüğü ve Kerrâmî oluşuna delil olarak gösterilen görüşlerinden arındırılmış şeklidir.

13 Ethem Ruhi Fırlalı, "Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale 'Tezkiretü'l-Mezâhib'", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, II, 1975, 103-116.

14 Müellifin kimliğine dair bir tartışma için bkz. Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 144-145.

15 Risalenin, Ali Asgar Hikmet tarafından önce Farsça aslı (*Mecelle-i Dânişgede-i Edebiyyât-ı Tebrîz*, IV/1, 1335 HŞ, 1-17) daha sonra da Arapça tercümesi (*el-Fikrî'l-Arabî*, VII/41, 1986, 9-22) neşredilmiştir.

16 Risale'nin Mâturîdî'ye aidiyetini tartışan ve Türkçe'ye de kazandıran bir çalışma için bkz. Ahmet Ak, "Risâle fî Beyâni Gürûhi Ehli'd-Dalâl ve Makâlâtihim Adlı Eserin Mâturîdî'ye Aidiyeti Meselesi ve Risaleden Mezheplerin Tasnifi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2, 2008, 287-310.

7. Ebu's-Senâ Şerafüddîn Muhammed b. el-Kâdî Hamîdüddîn b. Mahmûd b. Ömer el-Mahmûdî el-Belhî (ö. 702/1302), *Şerhu ve beyânu ve âsâru ve alâmâtu'l-isneteyn ve seb'in firka*

Doğu İslâm dünyasında âlim sülalelerinden biri olan Mahmûdî sülalesinden geldiği anlaşılan yazarın bu firak eseri¹⁷ Ebû Mutî'in eserini andırmaktadır. Ancak farklılaştığı yerler de mevcuttur.

8. Ekmelüddîn el-Bâbertî, *Risâle fi'l-firaki'd-dâlle*

Bâbertî'ye (ö. 786/1384) nispet edilen bu firak risalesi Ömer en-Neseî'nin tasnifinin baş ve son kısımlarına birtakım ilaveler yapılmak suretiyle oluşturulmuş muhtasar bir eserdir.¹⁸

9. Birgivî [??], *Tuhfetü'l-müstersidîn*

Türkiye yazma eser kütüphanelerinde birçok yazma nüshası bulunan ve Avni İlhan tarafından neşredilip Türkçe'ye kazandırılan bu risalenin¹⁹ aslında Birgivî'ye (ö. 981/1573) aidiyeti şüphelidir. Zira *Keşfü'z-zünûn*'da zikredilmeyen eserin metninde de eseri Birgivî'ye nispet etmemize imkân tanıyan bir durum yoktur. Risaledeki tasnif Ebû Mutî'in tasnifinden ziyade Osman el-Kirmânî el-İrâkî'nin tasnifine benzemektedir. Ancak bazı farklılıklarda mevcuttur. En dikkat çekici farklılık altı ana sapkın firkadan birinin Müşebbihe yerine Kerrâmiyye olarak zikredilmesidir. Doğu Hanefî Fırak Geleneği içerisinde altı ana sapkın firkadan birini Kerrâmiyye olarak gösteren nadir bir örnektir.

Doğu Hanefî Fırak Geleneği içerisinde 6x12'lik firka tasnifi dışında ortak bilgi malzemesine dayanmakla birlikte ana firka-alt kol ayrımı yapmaksızın 73 fırkayı sıralayan bir tasnif türü de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Muhammed Cevâd Meşkûr tarafından *Heftâd u Seh Mille* adıyla neşredilen Farsça risaledeki tasnif bu şekildedir.²⁰

Doğu Hanefî âlimlerinin geliştirdikleri bu tasnif yukarıda zikredilen meşhur örnekler dışında diğer bazı müstakil firak risalelerinde zikredildiği gibi bazen başka alanlarda yazılan kitapların ilgili bölümlerinde kendine yer bulabilmiştir. Örneğin Sadru's-şerî'a (ö. 747/1346) fıkha dair eseri *Şerhu'l-Vikâye*'de "şâhitliğin

17 Eser bir mastır tezi kapsamında tahkik edilmiştir: Dirâse ve Tahkik: Esmâ bintü Mübârek b. Abdillâh Âli Seyf, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cami'atu'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad, 1429/2008.

18 Daha geniş bilgi için bkz. Gömbeyaz, "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler ve Mülâhazalar", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, V/1, 2012, 7-33.

19 Avni İlhan, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII 1989, 173-215.

20 Bungâh-ı Matbû'âtî Atâî, Tahran, 1337 HŞ.

kabulü ve geçersizliği” başlığı altında (bkz. *Şerhu'l-Vikâye*, Müessesetü'l-Verrâk, Amman, 2006, 143), Seyyid Şerif Cürcânî de *et-Ta'rifât*'ında “ehvâ” kavramının tanımını bağlamında (bkz. *Kitâbu't-ta'rifât*, Mektebetü Lübnân, Beyrut, 1985, 41) bu tasnifi kısa bir şekilde verir.

Kaynakça

- Ak, Ahmet, "Risâle fi Beyâni Gürûhi Ehli'd-Dalâl ve Makâlâtihim Adlı Eserin Mâtûrîdî'ye Aidiyeti Meselesi ve Risalede Mezheplerin Tasnifi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2, 2008, 287-310.
- Bernand, Marie, "Le Kitâb al-radd 'alâ l-bida'd'Abû Muḩī' Makḩûl al-Nasafî", *Annales Islamologiques*, C.XVI, 1980, ss. 39-126. ,
- FıĒlalı, Ethem Ruhi, "Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale 'Tezkiretü'l-Mezâhib'", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, II, 1975, 103-116.
- Gömbeyaz, "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler ve Mülâhazalar", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, V/1, 2012, 7-33.
- Gömbeyaz, Kadir, *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, (Yayımlanmamış doktora tezi), UludaĒ ÜSBE, Bursa, 2015.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Kitâbu telbîsi İblîs*, I-III, thk. Ahmed b. Osman el-Mezîd, Daru'l-Vatan, Riyad, 2002.
- İlhan, Avni, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi", *DoĒuz Eylöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/1 1989, 173-215.
- Kirmânî Irâkî, Ebû Muhammed Osman b. Abdillâh, *el-Kenzü'l-hafî fi ihtiyârâti's-safî*, Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, no. 2890, 222 vr.
- Kirmânî Irâkî, *el-Fıraku'l-müfterika beyne ehli'z-zeyĒ ve 'z-zendeka: Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*, nşr. ve çev. Yaşar Kutluay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'an*, I-XXI, tsh. Hişam Semîr el-Buhârî, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 2003.
- Lewinstein, Keith, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawarij in Two Fırak Traditions*, Princeton University, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Princeton, 1989.
- Lewinstein, "Notes on Eastern Hanafite Heresiography", *Journal of the American Oriental Society*, C. CXIV, S. 4, 1994, s. 583-598.

- Mahmûdî Belhî, Ebu's-Senâ Şerafüddîn Muhammed b. el-Kâdî Hamîdüddîn b. Mahmûd b. Ömer, *Şerhu ve beyânu ve âsâru ve alâmâtu'l-isneteyn ve seb'in firka*, Dirâse ve Tahkik: Esmâ bintü Mübârek b. Abdillâh Âli Seyf, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cami'atu'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad, 1429/2008.
- Nesefî, Ebû Mufî' Mekkûl b. el-Fadl, *Kitâbu'r-redd alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'i'd-dâlle*, thk. Seyit Bahcıvan, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2013.
- Nizâm, Mahmûd Tâhir Gazâlî, *Ma'rifetü'l-mezâhib*, nşr. Ali Asgar Hikmet, *Mecelle-i Dânişgede-i Edebiyyât-ı Tebrîz*, IV/1, 1335 HŞ, 1-17; Arapça çevirisi, çev. Ali Asgar Hikmet, *el-Fikrû'l-Arabî*, VII/41, 1986, 9-22.
- Pezdevî, Ebû'l-Yusr Muhammed b. Muhammed, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss; zabt ve talik: Ahmed Hicazi es-Sekkâ, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire, 2003.
- Tan, Muzaffer, "Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/2, 2008, 121-152.
- Tan, Muzaffer, "Geç Dönem Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risâle: *el-Makâlât fî Beyâni Ehli'l-Bida' ve'd-Dalâlât*", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1, 2009, 181-202.